

Літературно-наукова бібліотечна.

Книжка 5.

З історії публичного виховання
в сучасній Європі.

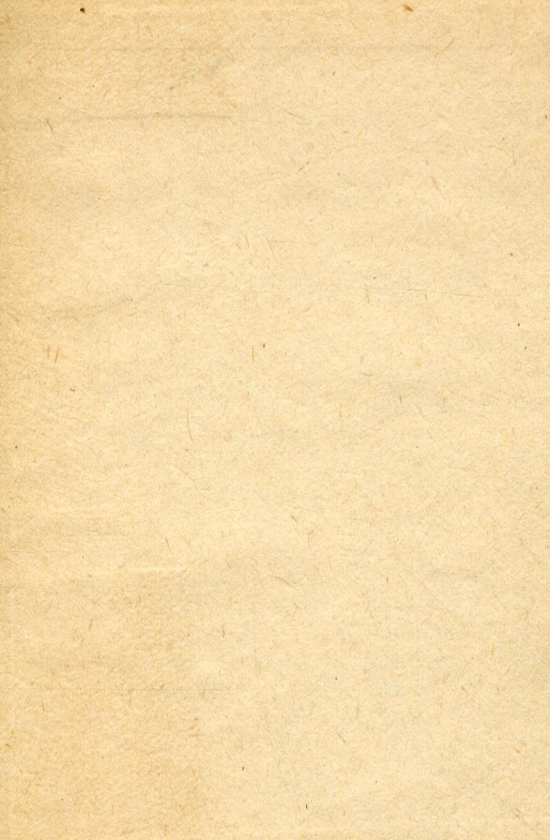
Ціна 10 кр.

Накладом Івана Франка.

ЛЬВІВ,

З друкарні Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Геднарського.
1899.

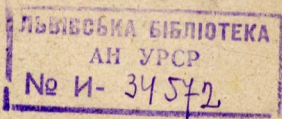

1242

06

1541/5

I. Наука теологічна в західній Європі.

За останні 150—100 років погляди освітніших людей на релігію, а власне на релігії церковні, перемінилися рішучо три рази.

В XVIII ст. такі люди дивилися на релігії церковні на стільки ворожо, що деякі навіть бажали, щоб державні уряди приложили силу, щоб знищити церкви, в котрих ті люди вбачали навіть навмисне задурювання народів і своєкористне шахрайство попівське. Причин такого погляду було багато, між іншим те, що світська наука, філософія, не-

ред тим уже вспіла дійти до думок про життя природне й людське одмінних од тих, котрі проповідувались по церквам по старовині, а також і те, що за протяг 100—200 літ перед тим уся Європа обливалась кровю в війнах та сварках за церковні думки й справи, в котрих не могли погодитись ріжні церковні уряди, що кожний себе вважав за єдиного властителя божої правди. Наслідком такого ворожого погляду на віри було те, що коли під кінець XVIII ст. у Франції, в часи Великої Революції, уряд державний діставсь у руки людей вихованих на філософії, то вони навіть стали урядовими заходами нищити віру християнську та заступати єї релігією Р о з у м у.

Тількиж такі заходи дуже образили ті верстви народу, що ще заховували в собі пошану до християнства й єго обрядів, і одживили

серед них прихильність до віри. А з другого боку безхосенність державних заходів, щоб знищити віру, показала й декому з освітніх людей, що, звідки б і як би не пішли віри, а все вони зрослись з розумом і серцем великої частини народу, переплелись з його щоденним життям, з умітностями і навіть з наукою, так що по меншій мірі не дадуться усунути одразу, та ще силою. Наслідком таких досвідів було те, що в початку XIX ст. не тільки старосвітські прихильники віри вдержали таки свою силу, але й частина молодших освічених людей обернулась до віри й до церкóв, додаючи ще й такий резон, що коли тепер, після думки самих революційних філософів, треба бути за одно з простим народом, а коли народ той побожний, то треба й народовцям бути побожними. Так в першій половині XIX

ст. виробились два гурти прихильні до віри: 1) староцерковний, або клерикальні консерватисти, котрі змагали до того, щоб вернути всі церковні, а вкупі й громадські й державні порядки, які були до того часу, коли їх підкопала філософія XVIII ст., і 2) побожні народовці й прогресісти, котрі змагались оперти нові поступові думки на релігії християнській і навіть на церквах, які з неї вийшли.

Багато треба б було нам тут написати, як би ми схотіли змалювати докладно ті два гурти по ріжним європейським краям. Вкажемо тільки, що сліди впливу другого з тих гуртів показались і на наших перших свідомих народовцях і поступовцях, на членах брацтва Костомарова й Шевченка коло 1847 р.

Тимчасом життя громадське не

стояло на одному місці, і власне від 1848 р., коли по всій західній Європі піднявсь живий рух до змін старих порядків, виявилась неслухняність становища побожних народовців і поступовців між інчим через те, що церковні уряди скрізь стали насупротив поступових думок, вказуючи людям образ правди не в будущому, а в старовині, в котрій заклалась церковна наука й відповідній їй порядки. Від того часу побожні народовці й поступовці скрізь починають щезати, а при релігіях остаються майже тільки самі консерватисти. Тільки в останні роки знов почина виділятись од сих щось подібне до нового побожного поступовства в гуртиках християнських соціалістів, тай то вони мають поки що суріозну важність тільки в таких краях, як Англія й Швейцарія, то б то, де різні віри стоять одна коло

одної і де здавна існує державна вільність, а власне консервативного гурту, котрий би уперто не хотів новини і тягнув громаду назад — нема.¹⁾

Не стояла на місці й наука, між інчим і про такі речі, котрі прямо

¹⁾ Не зайвим буде вказати, що християнські соціалісти в Англії, де вони існують вже давненько, тай у Швейцарії, не виступають з конфесіональною вузкістю. В Англії в християнсько-соціалістичному руху і навіть в спілках виступають навіть церковні достойники всяких сект. а в Швейцарії недавно католицький клерикал Декуртан виступив вкупі з вільнодумцем Фавоном з проектом межинародного законодавства фабричного, а робітники товариства Pius-Verein беруть участь в Швейцарській робітницькій спільноті на рівні з вільнодумними соціалістами. Про англійських христ. соціалістів дивись L Brentano, Die christlich sociale Bewegung in England. Leipzig, 1883; Em. Laveleye, Le Socialisme contemporain, 4-me édition, 1888, стор. 333 і далі.

доторкаються вір і церков. Розбираючи всякі свідоцтва про різні боки людського життя од віків, учені люде на минали й вір і церков в різні часи у різних народів, і спостерегли, що й віри й церкви, як усе інше на світі, не снадали між людей з разу, цілими, не були постійні, а росли й перемінялись, ростуть і переміняються. Між інчими частинами науки про громадське життя виробилась і особна наука про віри, котра змагає до того, щоб зрозуміти процес зросту й перемін (еволюцію) всяких вір і церков. Ся наука почалась, коли хочете, давненько, ще од тих часів, коли Європейці почали рівнати три найголовніщі відомі їм віри: християнську, жидівську й магометанську проміж собою і з тими старими вірами, про котрі вони могли прочитати в грецьких та римських кни-

гах, та з тими азійськими, с котри-ми вони могли спізнатись з часів ширшого подорожництва в XVI—XVII ст. (брамінська, буддійська, парсійська, китайська, до котрих в XIX ст. долучились віри єгипетська, бабілонсько-ассирійська і др., після того, як Європейці навчились читати надписи померших народів, — а також віри народів диких). Останніми роками всі такі досліді стали більше впорядкованими, а до того вчені люде почали пильніше досліджувати й зріст самої жидівсько-християнської віри по книгам старозавітним, новозавітним і по творам отців церкви християнської.

Сі остатні досліді почались теж давненько й робились найбільше по школах протестантських, в котрих було менше церковного примусу й більше поважалась вільність особистої думки й досліду, — так що бо-

гословські факультети протестантських університетів по троха перейшли до властивої вільної науки про зріст (еволюцію) релігії. З університетів виводи нової науки богословської стали переходити й до ширшої публики через печаті і відчитати популярні.

В краях католицьких нова наука про віри розвивалась тугше, бо церковний примус спиняв її для людей духовних і побожних, а людей, що не слухались того примусу, він дратував і не давав їм спокійно дивитись на віру й церковні справи. Тількиж по трохи нова наука набралась сили і в католицьких краях, і тепер в найбільшій з них, у Франції, чим раз більше прибирає всесвітній інтерес, дякуючи живости французького розуму, ясности й розповсюженню французької мови.

З протестантських країв най-

ліпше впорядкована наука про релігії в Голландії. Там уже давно, ще за часів старої республіки почали вироблятись навіть у побожних людей ширші погляди релігійні, раз через те, що вільність державна давала там притулок людям усяких вір, так що вони могли пізнати звичаї й віри всяких народів. В Голландії знайшли собі притулок в XVII ст. вигнані з Італії, з Польщі, Литви й України соцініяне або анти-тринітарії, котрі, признаючи одного Бога, не признавали св. Трійцю і перші почали пильно досліджувати Біблію, дошукуючись в ній зросту жидівсько-християнської релігії. В Голландії-ж посеред секти армініян або ремонстрантів зросли в XVII ст. думки, котрі в Англії прозвано латитундарством, од слова *late* — широко. Прихильники таких думок одсували в христі-

янських церквах обряди й догмати на другий плян, домагались повної волі для кожного — думати про них як хоче, а на перший плян висували мораль, проповідь любови, і так розширювали думку про релігійне брацтво на всі християнські віри, а далі й на всі віри, котрі признають однакову мораль.

В Шотландії такі ж думки пішли серед людей, котрих звали універсалістами. Вже в другій половині XVII в. собор кальвінських пасторів в північній Голландії жалівсь, що „скрізь позавелись люде, котрі проповідують, що спасти душу можна в усякій релігії.“ Трохи згодом, в Голландії і в сусідних протестантських країнах появились серед усяких сект деїсти, котрі признавали за суть релігії тільки віру в одного Бога і братерську мораль, і дошукувались такої віри й моралі

по всім релігіям різних народів, називаючи таку віру і мораль натуральною релігією. Властива нова наука про релігію прив'язується до такого круга думок.

Почастю в Голландії навіть в конфесійних богословських факультетах (напр. в Лейдені) в новітні часи систематично викладалось „натуральне богословіє“, то б то огляд усяких вір не жидівсько-християнських. Теж робилось на семінаріях ремонстрантів. В 1876 р. новий державний закон рішучо зреформував богословські факультети в Голландії відповідно до принципу вільності совісти. Факультети ті хоч і звуться факультетами богословськими (теологічними), але цілком не мають конфесійного характеру, не мають ціли виводити попів чи пасторів для певної церкви, а мають ціль подавати широку і незалежну

од усякого примусу науку про всі речі, котрі тикаються релігії. Між інчим в них поставлена і наука про історію релігії, „курс історії думки про Бога“, або курс порівнюючої історії релігії по за релігією ізраельською і християнською“. Так упорядкована теологія по чотирьох університетах Голландії, — і інтересно, що пастори тамошних церков протестантських, — меноніти, ремонстранти, як і лютеране, — зовсім не противились тому, а самі перероблювали порядки в своїх семінаріях, так щоб семінаристи брали спільну світську науку про релігійні речі в університетських факультетах, а по семінаріях навчались уже того, що почастно треба знати пастору якої церкви.¹⁾

¹⁾ З голландських університетських професорів, котрі викладають спеціально

Такі виклади науки про релігії робляться в Голландії не в самих

історію релігії, ми назвемо тут Tiele в Лейдені автора знаменитого діла „Порівнююча історія старих релігій Єгипта і народів семітських“, (котре переложено на англійську і на французьку мову) і невеличкого підручника історії релігії, переложеного на фр. і на німецьку мову, а також і на нашу (ще 1882 р. рукопись у М. Павлика) а також Chanterpie de la Saussaye, в Амстердамі. Цей видав в 1887 р., в прекрасній німецькій колекції Sammlung theologischer Lehrbücher перший том Історії релігії (Lehrbuch der Religionsgeschichte. Bd. I), в котрому окрім загальних частей (феноменологічна, етнографічна) подав огляд релігії Китайців, Єгиптян, Бабілонців, Ассирійців і Індієців. Другий том посвячується Персам, Грекам, Римлянам, Германцям і Ісламови. — Жидівство і християнство не взяті в курс амстердамського професора через те, що вони трактуються в особних курсах. Се має практичний резон, тільки ж шкодить цілині всеї картини еволюції релігійної і навіть ясному світу на

тільки університетах, а зорганзовані також і для молодіжі гімназіяльного віку. Новий шкільний закон поставив там державні школи зовсім незалежно од усяких конфесій — щоб

саме жидівство і християнство, — бо жидівство окрім того що вийшло з ґрунту спільного всему семітству, розвивалось і далі під впливом бабілонства, персизму і александризму, — бо католицьке християнство багато взяло в себе з різних релігій азійських і єгипетської, — бо іслам може вважатись навіть за одну з жидівсько-християнських сект і вкупі з середньовіковим жидівством впливав на зріст початків чистого деїзму і протестантизму і в християнстві і т. і Ми вже не кажемо про християнський гностицизм і популярну релігію навіть європейських народів: тут побачиш мабуть чи не більше елементів узятих із старих азійських релігій, ніж власне християнських. Досить буде вказати на східних Славян, в тім числі Українців, котрих популярну релігію скорше всього можна б узяти за магіейство, ніж за католицизм.

не було ніякого нагніту на совість дітей усяких конфесій і їх родичів. Релігії можуть навчатись діти окремо од цілком світського державного курсу, в особні часи. Отже навіть пастори різних церков голландських пристали на те, щоб викладати і молодіжі гімназіяльній безсторонно-наукові курси про релігії. Такі курси впорядковано в Утрехті, в Лейдені, — де навчають п'ять пасторів реформатських і ремонстрантів, з котрих Кнапперт напечатав уже курс історії релігій старіщих і незалежних од християнських, а другий Мейбом історії всіх релігій, — в Амстердамі в Аригеймі, в Роттердамі.

Ось що розказує про такі курси в Роттердамі один з професорів тамошніх, Фан Гамель.¹⁾

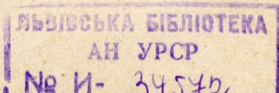
¹⁾ L' enseignement de l' histoire des religions en Hollande. — Revue de l' histoire

„Ось що ми могли зорганізувати (в р. 1879) в Роттердамі з місяця сентября, тоб то з часу, коли одчинились школи державні. Нас було сім, усі богослови, належачі або не-належачі вже до ріжних церков протестантських, але порішивші собі викладати тільки світську науку про релігії. Міська рада дала нам по одній салі в двох середніх школах хлопячих, вільні од класів, — але добра воля директорів сих шкіл і учеників помогла нам винайти досить часу: по дві години на тиждень для кожного курсу. Перший рік посвячено на загальну студію головних релігійних феноменів, котрої я

des religions 1880, — передруковано в збірній книзі Maurice Vernes, *L'histoire des religions. Son esprit, sa méthode et ses divisions Son enseignement en France et à l'étranger.* Paris, 1887.

865 фз

виложив програму.¹⁾ Другий рік посвячується на релігію Ізраеля в єї відносинах до сусідніх народів; третій на історію початку христіянства; четвертий на історію церкви христіянської; на пятий рік звертається до старших релігій, про котрі згадувалось в першій році, і в першому семестрі дається методичний огляд релігій первісних, релігій національних і космополітичних, тоді як другий семестр посвячується на зріст ідеалу морального.“

Як в часи армініянства, універсалізму й деїзму, так і тепер релігійні думки Голландців тісно зв'язані

¹⁾ Програму сю печатаємо дальше в отсій книжці. Ось єї головні зариси: Вступ. I. Божество і світ богів (релігійні ідеї). II. Людина перед своїми богами (почуття і звичаї релігійні). III. Божество в людській світі (святі особи, побожні люди, побожні вчинки).

зуються з думками Великобританців, котрі й самі, ще навіть більше, поставлені в стосунки з народами всього світа, мусять студіювати їх культуру й почастино релігії. Початі так славно ще в XVIII ст. англійські досліді про культуру Індії й других країн Азії розцвіли пишном в XIX ст., а в крузі релігій довели тепер до колоссальної праці: перекладу Святих книг Востока (The Sacred Books of the East), котра ведеться під доглядом Макса Міллера. То навіть інтернаціональна праця, бо до неї покликані й знамениті спеціалісти континенту. При таких працях неможливо, щоб не явились думки викладати результати порівнюючої науки про релігії і для ширшої публіки. Як звісно, в Англії шкільне й освітнє діло належить більше до корпорацій, ніж до уряду. Корпорації взя-

лись і за публичні виклади нової науки про релігії. Для більше вченої публіки се робить фундація т. зв. Hibbert Lecture в Оксфорді, заложена на гроші зо спадщини д. Гібберта. Початкова відозва комітету сеї фундації поставила за ціль відчити, котрі б „сполучаючи незалежність обсуду з пошаною до релігії, викладали б найважливіші результати новіших дослідів на великому полю філософії, біблійної критики й порівнюючої теології.“¹⁾ В р. 1878 М. Міллер почав ряд відчитів з релігій Індії (вийшли книгою), потім читано про релігію Єгипта, Ассирії (капітальна праця Sayce'a, вийшла книгою), буддизму і т. д. Се теж справа інтернаціональна, бо до відчитів кличуться й чужинці: Е. Ренан (читав про відносини христі-

¹⁾ Hibbert Lecture, I. Preface.

янства до римської культури) й Голландець Кюнєн, знаменитий біблійний екзегет, автор великого діла про релігію Ізраєля (переложено й на англійську й на німецьку мову). Сей прочитав про релігії національні й універсальні — відчити, котрі вийшли незабаром і в перекладах французькому й німецькому.

Ще популярніше діло, видання вчених та стислих книжок про нехристиянські релігії (Non-Christian Religious Systems) почате — дивно сказати, як кому! — Товариством запомогання християнської науки (Society for promoting Christian knowledge). Се широкодумне товариство поставило собі між цілями — освітити безсторонною наукою зріст християнства, і між інчим воно влагодило знамениту експедицію в Мезопотамію Георга Сміта, котрий прославивсь знаходом і перекладом у-

ривків бабiлонського епосу, де знаходиться й первiстний оригiнал бiблiйної легенди про потоп. Товариство се окрiм спецiальних дiл видало популярнiшi книжки про iсторiю старого свiта по монументам (Ассирiя, Бабiлонiя, Єгипет, Грецькi мiста, Персiя, Сiнай), а також ряд книжок про нехристiянськi релiгiї (Буддiзм, Конфуцiанiзм i Таоiзм, Коран, Гiндуiзм, Iслам i єго закладчик). Книжки сi, писанi першими спецiалiстами, не мають в собi нiчого примусово конфесiйного. В однiй з лiпших помiж ними, „Buddhism“, писанiй знаменитим iндiанiстом Rhys Davids (к слову сказати, гальський автономiст) скорше побачиш буддiйськi, нiж христiянськi предiлекцiї.

Для популяризацiї нових поглядiв на релiгiї служить i нове видання знаменитої Encyclopaedia

Britannica, в котрій статті писані ліпшими спеціалістами англійськими й континентальними і в котрій в виділі релігійнім строго продержано еволюційну думку.

Познакомлене з нехристиянськими релігіями мало у практичних та щиро побожних Британців і північних Американців досить оригінальні наслідки: проби виробити навіть нові універсалітські, еволюційні релігії, з свого роду культом поступу вселюдського і єго поборників—пророків, філософів, учених — од Будди, Крішні, Конфуція, Зороастра, Мойсея, Сократа, Христа, Магомета і т. і. до Дарвіна. Інтересно, що назустріч сим пробам англо-американським ідуть нові секти в Індії, котрі хочуть оперти новий європейський еволюціонізм на ґрунті браманських і буддійських еманаційних космо-тео-софій і виробити свій

універсалізм.¹⁾ Усі такі проби ще невеличкі й часто наївні, так що іноді викликають усміх у вільнодумця, поряд з погордою клерикалів, — але вони мусять мати свою будучність і між інчим прислужитись до вироблення нового роду літератури популярної й дитської, а може й звичаїв перехідних (празників і процесій і т. і.), котрі матимуть загальний, морально педагогічний інтерес.

¹⁾ Дивись про ці проби інтересну книгу гр. Д' Альвілла (Goblet d' Alviella, *L' évolution religieuse contemporaine chez les Anglais, les Americaines et les Hindous*. Bruxelles, 1885. Від 1884 р. автор виклада історію релігій в університеті в Брукселі і видав 1887 р. *Introduction à l'histoire générale des religions*, котра може служити для виробки програми такого курсу. Дивись також М. Міллера „*Un savant indien : Rammohun Roy*“ в *Revue Internationale*, 25 Déc. 1883.

У Франції, в котрій теж державні школи стали світськими, поки що впорядковано тільки вищі курси релігійні, найбільш у Парижі, але впорядковано знаменито. В Collège de France установлено катедру історії релігії, котру допоручено звісному вченому Альберту Ревіллю, і він уже видав кілька томів свого курсу: Prolegomena, Релігія диких, Релігія Перуанців і Мексиканців, Релігія Китайців. Окрім того замість державних конфесійних факультетів богословських, котрі мусіли бути скасовані по новому закону про світськість державних шкіл, впорядковано при практичній школі вищих наук (Ecole pratique des Hautes Etudes) Виділ наук релігійних (Section des sciences religieuses). Звісно, що клерикальний світ підняв крик проти нової школи. Депутат єпископ Фреппель так

сказав у парламенті, коли там обговорювано закон про неї: „Я маю право вивести, що ваш виділ релігійних наук не буде нічим іншим, як тільки богословським викладом обернутим проти нас: се буде чисто і просто теологічний факультет проти-католицький.“ Міністер освіти одповів на те, що нова школа „не буде робити полеміки, але тільки досліди і критику.“

В професори нової школи, отвертої в 1886 р. прийнято людей ріжних поглядів, та тільки зв'язних своїми науковими працями. Ось огляд курсів сеї школи за останній семестр: Amélineau — релігія Єгипта, A. Berthelot — релігія Греції і Риму, Derembourg — Іслам і рел. Арабії, Esmein — історія канонічного права, E. Havet — історія початку християнства, S. Lévi — релігії Індії, L. Massebiau

— література християнства, Pica-
vet — історія догматів, A. Reville
— історія догматів, I. Reville —
історія христ. церкви, de Rosny —
релігії крайнього Востоку, A. Sa-
batier — література християнська,
M. Vernes — релігія народів семіт-
ських, Marillier — (вільний курс)
релігії народів нецивілізованих.¹⁾

Важною підмогою для париж-
ської школи релігійних наук буде
спеціальний Музей культів, ко-
трий порадкується на Трокадеро,
коло інших знаменитих колекцій.
Музей сей заложив кільканадцять
років назад в Ліоні тамошній бо-
гатир Guimet, котрий назбирав
багато церковних річей по Азії,
найбільше буддійській, вибудував

¹⁾ L'indicateur des Cours Publics
de Paris 1888—1889, 13—14.

для своєї колекції величезний будинок в Ліоні і старанно вбільшував свій збір, котрий звали Musée des cultes, або Musée Guimet. Тепер держава дістала од Guimet право перенести музей у Париж, де він буде вбільшуватись на кошт держави і самого фундатора. Се єдина в своїм роді колекція, котра буде мати великий вплив на зріст думок про релігії в Європі. Вже од кількох років почало виходити при музею і особне видання Annales du Musée Guimet, котрого 14 томів у великому 4° вже появилось. Там подаються, окрім монографій знаменитих учених, переклади релігійних книг різних народів. Недавно почала виходити при сьому великому виданю і колекція популярніша (Bibliothèque de vulgarisation), котрої перший

томик дає Amélineau — легенди монастирські єгипетські.¹⁾

При музею Guimet видається вже десятий рік по шість книг на рік *Revue de l'Histoire des Religions*, котра виключає всяку догматику і полеміку, а стоїть на історичному ґрунті. Окрім цінних монографій і перекладів документів

¹⁾ Les moines égyptiens. Vie de Schnoudi. — преінтересний матеріал для науки про християнські традиції, доповняючий те, що той же автор видав у колекції Leroux (*Contes et chansons populaires*) *Contes et romans de l'Egypte chrétienne* (2 vol., 1888). Велика праця Амеліно про єгипетський гностичізм напечатана в великій колекції *Annales du Musée Guimet*. В усіх цих працях, рівно як і в статтях в *Revue Archéologique*, *Revue de l'Histoire des Religions*, Амеліно, як ніхто досі, розбірає амальгамацію старих єгипетських легенд з християнськими, котрі в такій амальгамації розійшлись по Європі, а також в тім числі дійшли й до нас.

(куди входить і народня релігія, так напр. в 1-му Н. за рік 1888 були там надруковані переклади великоруських легенд, зроблені L. Sichler'ом), *Revue de l'Histoire des Religions* подає систематичні огляди наукових праць по всім релігіям, а також повну бібліографію науки про релігії і народню словесність (folk-lore).

Католицькі клерикали побачили потребу конкуренції сьому виданю і від р. 1889 аббат Peisson, автор досить ученого діла про китайську релігію Лао - Дзи, почав видавати свою *La Revue des Religions* (4 рази на рік). Вона має задачею не тільки викладати про релігію, а також полемізувати проти „фальшивих поглядів, котрі виявляються в газетах, журналах, університетських лекціях і т. і.“ і обіцявся робити се „одушевляючись правдиво-хри-

стіянськими почуттями і здоровою філософією." Нове виданє кличе до праці вчених людей, але домагаєсь од них ортодоксії в принціпах, хоч лишає їм якусь вільність в гіпотезах. В першому числі воно почина фактичну працю абб. Брольї про початок магометанства, але в хроніці жаліється на катедри історії релігії по європейських університетах, називаючи більшу частину їх „вояцькими машинами проти откровенія," а в осібних статтях нападається на проф. Альб. Ревілля за те, що він не бачить в початку релігії Китайців монотеїзму, і на проф. Тіле за те, що він знаходить в початковій релігії Ізраеля політеїзм спільний і другим семітським народам. *Revue de l' Histoire des Religions* каже з поводу своєї конкурентки: „Мабуть од неї дістанеться (на оріхи) і нам. Ми не при-

знавались до ортодоксії, ми все думаємо, що ні ортодоксія, ні гетеродоксія не мають що робити в наукових дослідах, і ми ніяк не можемо зрозуміти, щоб можна було починати наукові дослідни, наперед приобіцявшись одкинути всі виводи, котрі не влазять в рами традиційної думки.“ При всьому тому вільнодумний журнал привітає свого клерикального товариша, радіючи, що конкуренція і контрверсія помагатимуть точнішому дослідови правди, а також і тому, що навіть ті круги, котрі кричали проти дослідів про релігії нехристиянські і проти популяризації їх, тепер чують потребу й собі приступити до сеї праці.

З такого суду вільнодумного видання релігійного про клерикальне найліпше видно дух нової науки про релігії і єї силу, більшу ніж

колишня абсолютно негаційна філософія XVIII ст. Характерніша ознака нової науки лежить в тому, що наука ся не має в собі нічого абсолютного і не бачить абсолютного і в самих релігіях. Нова наука також мало дума зневажати релігії, як і покланятись їм; вона хоче тільки зрозуміти зріст (еволюцію), так само як наука природнича хоче зрозуміти еволюцію на пр. біологічну. Для наукового теолога нового часу всі прояви релігійного життя всіх народів в усі періоди рівні, як для біолога рівні всі предмети його науки.

Конечно, при цьому погляді, вільному од усякої конфесійности, для нас Європейців найцікавшою частиною релігійної науки єсть і певно буде довго, коли не завше, наука про еволюцію християнства, а по

зв'язку з тим і старого жидівства. От через се тепер так багато вчених посвячується власне сим студіям. Позаяк еволюцію християнства й жидівства можна прослідити перш усього пильним дослідом найважливіших документів жидівсько-християнської релігії, Біблії, — то біблійні студії займають найвидніше місце в новій релігійній науці. Найціннішим здобутком сих студій за останні десятиліття єсть власне еволюційний погляд на найважливіші біблійні документи, котрі ще не так давно вважались за абсолютні, за цільні: на Пятикнижжє, котре вважалось ділом Мойсея, і на Євангелія, котрі вважались теж ділом певних авторів.

Отже пильна студія текстів сих книг, зроблена межинародною працею десятків учених, між котрими з рештою найперше місце мають

Голландці і Німці, показала помилковість таких поглядів.¹⁾ Недавно

¹⁾ Не можна не згадати тут особію праці англійського вченого Колензо, єпископа в Наталю в Африці. Він почав перекладати з одним Кафром біблію на кафрську мову (Зулю), і наткнувся у т. зв. книгах Мойсеевих на сліди зовсім первісних, подібних до кафрських, поглядів релігійних, а далі побачив велику нерівність і неоднаковість викладу. Прикликавши на поміч праці європейських учених, найбільше Німців, єпископ Натальський і сам дійшов до думок, що книги ті писані не од разу а навіть не в одному напрямку, а суть зшитком різних частин з різних редакцій, котрі можна назвати елогістськими і еговістськими по різних іменам Бога, що в них споминається. По сим резонам Колензо мусів одмовити книгам т. зв. Мойсеевим, а також Ісуса Навина всякої історичної (прагматичної) вартости. Ся праця єп. Колензо — *Pentateuch and Book of Ioshua critically examined* (1862) наробила багато галасу власне через те, що вийшла од високого достой-

штрасбургський професор богословського факультету, Рейс (Reuss), один з тих учених, котрі зводять у собі найліпші боки школи німецької

ника англіканської церкви. Ортодокси домагались одставки єго, — єпископи Великобританії й Ірландії (окрім трьох) написали єму, щоб він сам подавсь в одставку, а коли він не схотів, то його одставив капський митрополіт після ради собору єпископів капської колонії. Але позаяк головою англіканської церкви вважається корона, то Колензо апелював до неї, і справа розбиралась в тайному Совіті (Privy Council), котрий після ради канцлера скасував сентенцію митрополіта капського як незаконну, а коли фундашева рада колонії капської (the trustees of the Colonial Bishops fund) здумала провести одставку Колензо тим, що заборонила видавати йому конгруу, то канцлерський суд в Лондоні скасував і сю заборону і звелів в 1866 р. видати всю задержану суму з процентами. В 1867 р. Колензо видав п'яту частину своєї праці, котра так збурила ортодоксів, що вони

і французької, скористувався всіма попередніми дослідami, щоб видати капітальне діло, французький критичний переклад Біблії (La Bible) з обширними і подрібними літера-

скликали всеанглійський єпископський собор всього світа і там поставили справу про екскомунікацію єп. Колензо. Тільки ж. коли архієп. Йоркський і 10 єпископів тому спротивились, то справа й скінчилась на нічому. Колензо zostавсь єпископом до смерті в 1888 р. і вespів видати ще кілька праць біблійної критики. Ні королева, котра все носить титул Генриха VIII. Fidei defensor, ні міністерські кабінети, через котрі британська корона проявляється в публичних справах духовних і світських, не вважали себе в праві виступити проти англіканського єпископа, котрий поводить себе лояльно а при тому вживає права свободи наукового досліту, — і вся справа Колензо тим найбільше й інтересна, що вона фактично ствердила те право в Англії навіть для достойників єпископальної церкви.

турно-історичними увагами. Діло се робить епоху в науці про старозаконні й новозаконні біблійні книги, значить, і в науці про зріст жидівської і християнської віри. Щоб познакомити нашу неспеціальну публіку з сим ділом, а також з приміром нового еволюційного способу досліду релігійних справ, ми вибрали на початок кілька статей Моріса Верна — тепер професора історії семітських релігій в Парижі, про діло Рейса.

Женева, д. 5 юля 1889

М. Драгоманов.

II. Програма початкового курсу історії релігій.

Проф. Фан Гамеля.

В С Т У П.

Між думками, встановами, звичаями, почуттями людськими, котрі в наших часах звертають на себе увагу і заслугують на докладне пізнанє, важне місце займають ті, котрі називаємо словом: релігійні (релігійні вірування, церкви, обряди, проповіді, святі писання, попи, папстори, рабіни, празники, молитви, побожні вчинки, боязнь божа, надія на Бога і т. і.)

В історії всіх народів добачаємо дуже багато явищ того рода. Всі вони відзначаються особливо тим, що відносяться до якогось висшого, таємного світа (надприродного, духового, ідеального).

Слово релігія означає чи то певний, більше або менше в собі замкнутий круг думок, установ, обрядів і почувань того рода (релігія християнська, жидівська, мусулманська, єгипетська, грецька і т. і.), чи то загальне намаганє людського духа, котре витворює ті явища (каже ся н. пр. релігійний народ, богобóязний чоловік і т. і.). Коли предмет релігії вважається якоюсь особою, то особа та називаєся бог, божество. Всяка релігія пливе з двох жерел, а то:

1) з бажання людського зацвєнити собі поміч таємних, висших і могутих істот для осягненя найми-

лійших цілей в життю і вдержувати з тими істотами більш або менш тісні взаємини;

2) з вражінь, які роблять на чоловіка деякі явища світа матеріального і духового, деякі досвіди зовнішні і внутрішні; ті вражіня скріплюють вроджений здогад повисших бажань і надають їм з часом особливий характер.

В світі було і є ще дуже багато різних релігій і явищ релігійних (порівняйте н. пр. смерть дитини посвяченої Молохови зо смертю мученика християнського, почитанє мощів з служенєм високому ідеалови моральному, „глаголанє язиками“ у візіонерів з казанями Боссюета, „війни Ягвер“¹⁾ з проповідю любови і т. і.).

¹⁾ Назва Бога жидівського, котру теперішні жиди читають Єгова, не дій-

Причина тої ріжнородности релігій лежить :

1) в ріжнородности цілей, котрих люде бажають дійти (добро-

шла до нас у властивому виголосі. В старожидівськім письмі, котре писало тільки співголосні а пропускало самоголосні, назва ся складаєся з чотирех букв j-h-w-h. Пізнійше, коли старожидівська мова була вже мертвою, в V віці по Хр. жидівські вчені т. зв. Мазорети і пунктатори придумали цілу систему пунктів і значків під стрічками й над стрічками, щоб повизначувати самоголосні, наголоси і т. і. Від них то й пішла назва Ёгова, котра не має граматичного оправдання а повстала з того, що під співголосні j-h-w-h підставлено самоголосні з слова adonaj-gospodь. Етимологітно оправдана назва є Ягвег або Ягве (кінцеве г німе), котра значить: істнуючий, той котрий є. (Гл. Th. Benfey, Geschichte der Sprachwissenschaft, а також Hebräisch-deutsches Wörterbuch nebst kurzer hebräischer Grammatik, von Dr. David Cassel. Breslau 1879, під словом Jehowah). — Ів. Фр.

биту матеріяльного, блаженства небесного, доброго ладу в ділах громадських, могутости народної, очищення морального, досконалости особистої, переваги своєї церкви над усіми другими, перемоги правди і добра і т. д.);

2) в ріжнородности тих висших, могутих істот, у котрих люде шукають підмоги (божества місцеві, народні, всесвітні, вигадливі, строгі, добродушні, боги-природа, боги-духи, один бог, многі боги і т. д.);

3) в ріжнородности тих взаємин, в яких люде, після власної думки, знаходяться з своїми богами (відносини невільника до пана, підданого до царя, підсудного до судді, обдарованого до добродія, сина до вітця і т. д.);

4) в ріжнородности вражінь, які робить на людей світ

внішний, або тих досвідів, котрі вироблюють в людях релігійне переконанє і надають єму виразний характер (природа ворожа або лагідна, велична, страшна або приадна, спосіб життя супокійний або бурливий, війни внішні або домашні і т. і.);

5) в ріжнородности того чутя, яким проймаєся чоловік супроти своїх богів, і того почитаня, яке вважаєся зобовязаним їм віддавати (страх, пошанованє, довірє, подяка, любов, внішний обряд — ріжностайний чи поєдинчий, виставний чи скромний, внутрішна побожність, святість і т. і.).

Релігія зміняє свій характер і свої прояви відповідно до часу і до місця, до темпераменту і до способу життя народів і поодиноких людей, відповідно до стану їх освіти, до їх розвитку духового і морального.

I.

Божество і світ богів (ідеї релігійні).

§. 1. Анімізм — первісний світогляд чисто фантастичний (сни, привиди).

Потреба релігійна на тім і зупиняється і наводить собі богів в мертвих предметах, в котрих живуть „духи“, або в „духах невидимих“ (фетішізм і віра в духи). Приклади: велике число фетішів у негрів, slučajність в виборі фетішів¹⁾; фетішізм у жидів: камінь в Бетель, кивот Ягве (I Сам. IV, V; II Сам. VI), терафім; фетішізм у христіян: почи-танє реліквій (риза без шва і т. і.), хрест, забобонне уживанє Біблії до

¹⁾ Дивоглядні подробиці можна найти, між іншими у Тайлора „*Anfänge der Cultur*,” в розділі о анімізмі.

ворожби; фетішизм у магометан: Кааба, реліквії пророка; фетішизм сучасний: останки анімістичного світогляду — спірітизм і танцюючі столики.

§. 2. Почитанє сил природи. Ті явища природи, котрі найсильнйше вражають чоловіка, стаються особами. І так місяць стаєсь богом життя пастирського, пізнійше богинею, сестрою або жінкою сонця, Астартою, Діяною, Дівою небесною. Сонце палить (Молох, Ягве) або оживлює (Баал). Небо (Уранос, Зевс, Варуна). Почитанє звiзд. Море (Посейдон, Нептун). Вітер (Гермес). Буря (Індра, Палляда-Атена). Дуже розширене почитанє огню (культ Мітри), між іншим і у жидів: Ягве — „пожираючий огонь“; незгораюча купина (образ заходячого сонця), стовп огняний; гляди опис бурі в псалмі XVIII ст. 8—16; Ягве про-

являєсѣ і карає при помочи огню з неба (порівнай громи Зевсові). Повісті релігійні, що мають звязок з почитанєм сил природи: Озіріс, Самсон, Геракль, Індра, Фрейр, Бальдер, Локі, Палляда-Атена, Водан і дикі лови і т. і. Боротьба Якова з Ягве і первісне значінє сеї повісті.

§. В міру, як між людьми розвиваєсѣ житє духове і моральне, чоловік шукає в своїх богах поперед усього моральних прикмет. Стародавні боги природні переміняються. Індра стаєсь ідеалом хорообрости, (в подібний спосіб переміняються Самсон і Геракль); Зевс ідеалом величності, местником нарушеного права; Палляда-Атена — богинею мудрости; Гермес — богом красногo вислову; Деметра богинею ладу і житя родинного; порівнай цікаві переміни Аполлона. Важні

з того погляду божества Римлян: Янус, Юпітер, Веста. Озіріс стаєсь богом світла. Ягве, бог пустині, стаєся „святим Ізраеля“ (пор. псалм XVIII, ст. 8—16 з Ісаїї VI, ст. 1—6).

Люде уявляють собі бога на подобу людську, з людськими добрими і злими прикметами. Житє родинне Зевса з Герою; житє богів в Олімпі. Боги навідуються на землю і заходять в гості до людей (Зевс, Аполлон, Ягве (Битія, XVIII). Їх зависть (Прометей, Битія III). Їх змінчивість (Битія VI, ст. 5, 6; XVIII, ст. 23—33). Їх гнів (Іліяда, XV, ст. 14 і слід; Числа XI, 1; І Самуїл XIV, 37; Псалм XXIX). Їх доброта для приятелів і милосердє для кающихся грішників (Ісход XXXIV, 5—8 et passim). Їх брехливість (Гермес — бог злодійів, Ягве — Ісход III, 18; І Царств XXII, 19 і слід.). Їх несправедливість

(Битія XVIII, Второзак. VII, 9; догма про викупляючу смерть Ісуса Христа). Бог-чоловік християнський (почитанє „Serca Jezusowego“). Будда.

§. 4. Люде уявляють собі божество як чистого духа (євангеліє Йоана IV, 24); чинять його або єдиним, безграничним паном усього світа: „Мойра“ у Греків, „Господь“ у жидів і християн, Аллах, Брама (деїзм і пантеїзм), або духовою основою світа (Логос, китайська наука про Тао), або уособленєм ріжних чеснот (у Римлян) або ідеалу морального: Агурамазда, „святий“, „Отець небесний“, „Дух святий“, „Бог-любов“ (I. посл. Йоана, IV, 16); Бог, яко ідеальне зрозумінє правди і добра.

§. 5. Єрархія богів. Найвищий бог і низші боги. Зевс — начальник олімпійської сім'ї (Іліяда, VIII, ст. 5 і слід.); Ягве — цар не-

бесний (Йов I, 6; I царств XXII, 19); Ягве — начальник військ (Цебаот - Саваоѳ II Сам. V, 23—24; II царств VI, 16—17).

Слуги і післанці божества: Гебе і Ганімед, Іріс, Немезіс. Нереїди і Трітони; Серафими і Херувими. Ангели; їх появленє (драбина Якова, Товія, три отроки в печі огняній, євангельські оповідання о різдві Христовім, увільненє Петра з тюрми і т. і., Гавриіл, Михаїл, Рафаїл).

§. 6. Демони і злі духи. Духи-злочинці в віруваннях анімістичних. Тіфон, Локі, Агріман, Азazel, Сатана (порівнай II Самуїла XXIV, 1 і I Параліпом. XXI, 1). Діявол; покуса на пустині (Мат. IV); бісноваті (Мат. VIII і др.); царство Сатани; Бельзебус, Беліаль, Мамон, Асмодей, Люціпер. Християне вважали богів поганських зли-

ми демонами (І Корінт. X, 20, історія навернення народів німецьких на християнство, німецька повість про Тангейзера). Чорт в середніх віках і в часі реформації (Лютер на замку Вартбургі).

§. 7. Війни богів між собою. Боги — сили природи воюють одні з одними (Індра проти Врітри, Озіріс проти Тіфона і т. і.). Війни між богами різних племен і різних народів (Ягве проти богів ханаанських, проти Дагона (І Сам. V). Камос, стовп Мези і т. і. Боги Олімпу в війні троянській (Іліяда XIII, 347 і дальш., XX, 31 і д. і інші). Боротьба між Ягве і Баалом (повість про Кармель, І царств, XVIII).

Боги добрі воюють против злих: Ормузд проти Агримана, Христос проти Сатани (гл. Откровеніє і т. і.).

Боги вдаються в боротьбу і з людьми (боротьба Якова, Прометей,

Гіганти; боротьба моральних напрямів в душі чоловіка).

§. 8. Патрети богів — ідолопоклонство. Ідоли-фетіші (улюблене місце пробутку духів); ідоли з погляду почитання природи і з погляду релігії духової. Символи.

Почитанє звірів у Єгиптян (Апіс, Мневіс). Спіжевий бик у Фенікіян і у жидів; мідяна гадюка, Негустан. Дивовижні образи богів індійських (Брами, Трімурті); образи Будди; Джаггарнаут; слон і т. п. Образи богів грецьких (Фідіас). Образи святих і Мадон у христіян (Рафаель). Розп'яте Христове.

Предмети додавані богам як відзнаки: сова Паллади. пава Гери, колесо Фортуни і т. і, Символізм Соломонового храму, коні сонця, ключі св. Петра, орел св. Івана і т. і.

§. 9. Думки про кінець світа (есхатологія). Будущина богів: „Goetterdämmerung“, вік месіянський перед пліном Вавилонським і після пліну; жидівський „будущий вік“ (пророцтва Даниїла, Еноха і др.); „царство Боже“ християн (I Корінт. XV; Мат. XXII, XXIV, і т. д.), другий прихід Христа (I Солун. IV, 15), царство тисячолітнє, Єрусалим небесний (Откров.). Воскресенє мертвих і безсмертнє житє. Царство Озіріса у Єгиптян і суд посметний. Вандрівка душ у Індусів. Гадес у Греків. Шеоль у жидів. Воскресенє праведних. Вальгала у Німців, рай у мусулман. Небо і пекло у християн. Виображення середніх віків. Пекло, чистилище, рай (Данте). Нірвана буддистів. Виображення сучасного спірітізму.

II.

Взаємини людей з богами (почуття і звичайі релігійні).

I. Почитанє в загалі: первісні релігійні почуття і початкові звичайі.

§. 1. Почуття. Страх (Битія XXVIII), 17; Ісход XX, 18—21; Судій XIII, 22 і т. д.; у всіх народів); значінє слова „страх божий“ зміняєся. Вдячність (з різних причин). Почутє, що чоловік образив божество (почутє таке будиться на вид якогось страшного нещастя, II Сам. XXI); релігійне толкованє гризоти сумління.

§. 2. Офіри і жертви. З погляду анімістичного чоловік вірить, що „душа“ жертви переходить в світ духів; відси звичай палити жертви. Інколи й сам запах вистарчає для богів (Битія VIII, 21; I Сам. XXVI, 19). Жертви у Греків. Звірі в він-

цях і прикрасах. Сома у Індусів. Ріжні роди жертв: відповідно до того, що приноситься в жертву (плоди, худобу, людей, особливо дітей; жертви Каїна і Авеля, жертва Авраама); відповідно до ціли, яку хочеся осягнути і до формальностей та обрядів, які заховуєся при жертвованю (у жидів: цілопаленє, жертви для перепросин Ягве за гріхи, жертви в подяку за добродійства і т. і.). Смерть Ісуса, уважана як жертва за гріхи всего світа. Служба божа християнська — жертва бевкровна. Кадило у християн.

§. 3. Молитви і співи релігійні. Чоловік промовляє, співає, кричить, щоб боги його почули (гляди псалм XXII, 3; I Царств XVIII, 27—29). Постава чоловіка підчас молитви (ріжні постави у Греків, Римлян, християн, мусулман).

Формули і формулярі; молитовні повязки у жидів; млинки молитовні у буддістів; Китайці приносять в жертву папірчики, на котрих понаписувані молитви. Молитви у католиків („Отче наш“, „Богородице діво“); молитовники; молитви літургічні, рожанці, молитви прилюдні і молитви „в душі“ (гляди Мат. VI, 5 і слід.). Молитви в певних означених годинах (у жидів, христіян, мусулман); молитви шепотом; молитви попівські. Молитва — символічний і торжественний вираз релігійної потреби.

Співи релігійні. Гимни Гомерові; хори грецької трагедії. Псалми жидівські (зібрані в книгу — псалтир аж після повороту з неволі вавилонської); оркестри і хори Левітів; уживанє псалмів у нинішніх жидів. Гимни католицькі: „Te Deum“, „Agnus Dei“ і т. і. Музика

церковна (Палестріна, Бах, Гендель, Гунó, і др.), органи. Хори небесні (Луки II, 13; Откровеніє).

§. 4. Празники релігійні. Характерна прикмета культу природи і релігій національних та, що певні явища природи періодично повторяються, а з ними враз повторяються й відповідні їм празники. Празники весняні, обходи нового місяця, празники при смерті і воскресеню сонця. Празники відповідні явищам природи по помалу прищиплюються до споминок національних і змінюють свій характер. У жидів: празник маццос, пасхи, труб, кучок. Празники у Греків: ігрища олімпійські. Празники у Римлян: празник Юлія. Початок празників христіянських: різдво, великдень, зелені свята. Празники церковні: у жидів: субота, „судний день“; у христіян: неділя, різдво,

велика п'ятниця, цвітна неділя, великдень, вознесеніє, схід св. Духа; особливі свята католицькі: Боже тіло, Успеніє Богородиці, великий піст, адвент, всіх святих, день задушний і т. і.; особливі свята грецькі: Йордань; особливі свята протестантські: празник реформації і т. і.

§. 5. Святі місця, церемонії. Вибір певних місць яко місць посвячених (приміри в історії Ноя, Авраама, Якова, Самуїла, Давида і др.). Бамос або святі верхи гір у жидів, вівтарі, храми, пагоди, каплиці, церкви, костели, мошеї; святі ліси і діброви, святі ріки (Йордан, Гангес); свята земля Палестина, святий гріб, гріб пророка, п'ятьдесят міст, що мають у себе попіл Будди. Сліди стіп Будди. Люрд, Почаїв з „стопкою божої матері“ і т. і.

Містерії (елевзінські, єгипетські,

малоазійські); сім тайн у христіян: хрещенє, евхаристія (причастє), миропомазанє, сповідь, посвященє в попи, слюб, помазанє олієм. Присяга. Пости у жидів, у христіян, у мусулман. Паломництва і процесії (до Шіло, Єрусалиму, Риму, Мекки і т. і.). Дивоглядні церемонії жерців Балових, дервішів мусулманських. Авто-да-фе (Паленє єретиків).

II. Звичайї релігійні і їх відносини до ціли, яку чоловік при їх помочи бажає осягнути.

§. 6. Чоловік силуєся при помочи містерій розвідати волю божу. Оракули, (Додона, Дельфі, Ефод, Урім і Тумім у жидів; важна роль святого жеребу у народа, гл. Ісус Навин VII, 16 і др.; I Сам. XIV, Давид і Абіятар); авгури і гаруспекси; ворожба з нутра убитих жертв у давніх Мексиканців і т. і.

(Відси й звороти в живих мовах о „добрій ворожбі“, о „днях феральних“ і т. і.) Віщі сні і відгадчики снів (Йосиф, Даниїл; цікавий погляд Цицерона на сю справу; сні Цезара, Люкреція і т. і.). Віщуни і відуни: Валаам, Сібілля; цікаві способи у різних народів, як викликувати привиди (паренє в лазнях, тютюн, опіум і т. і.). Астрологи. Викликуванє мерців (І Сам. XXVIII). Ордації або суди божі.

§. 7. Чоловік стараєся проявити безпосередний вплив на волю божу, змінити їй надприродними способами. Чари і чарівниці; знахорі, що спроваджуюють дождж, у Кафрів і Негрів; магічний вплив реліквій, формул і святих предметів; заклинанє злих духів (екзорцізм). Чоловік стає супроти своїх богів і в тій боротьбі інколи перемагає. Єруббааль - Гедеон (Судій VI, 31;

боротьба Якова з Ягве, (Битія ХХІІ, 28); Фрітйоф проти Гама і Гейда; Діомед проти Ареса й Афродіти, (Іліяда V, 319—352, 846—886).

§. 8. Чоловік старається проявити посередній вплив на волю божу, повернути її на свою користь.

а) При помочи дарів: Жертви приношені для того, щоби відвернути якесь нещастє або допроситися попусту якоїсь біди (Мінотавр, Іфігенія, Меза (II Царств III, 17; II Сам. ХХІ, 14), смерть Ісуса, що вважається даниною сплаченою Сатані або жертвою принесеною в тій цілі, щоби втихомирити гнів божий.

б) При помочи погроз або обіцянок. Фетішіст грозить, а часто й бє свого фетіша; подібний звичай Єгиптян супроти деяких святих звірів; Лютер при смертній по-

стелі Меляхтона. Слюбованя-обі-
цянки богам. Слюбованє Єфтая, ма-
тері Самуїла; численні слюбованя
в часі хрестових походів; церкви і
каплиці побудовані в наслідок слю-
бованя; т. зв. vota т. є. дорогі річи,
зложені в церквах, коли сповнилося
те, за що вони були слюбовані.

в) При помочи покути,
молитви і благань. Благанє
Авраама за Содомою; умильна
просьба Мойсея за своїм народом,
(Ісход XXXII, 9—14; Числ XIV,
13—19); благанє Давида (II Сам.
XXIV, 16—17) Ілії (I Царств XVII,
20 і слід.); рада, яку дає посланіє
Якова, (V, 14 і слід.); притча о не-
праведнім судді (Лука XVIII, 2 і
слід.); сльози і кров святих (Откро-
веніє VI, 9 і слід.); прилюдні бла-
ганя (суплікації) в часі посухи, за-
рази і т. і.

г) При помочи набожних

вчинків. Люде милі божеству; жидівське віруванє о тіснім звязку між набожністю і добробитом. Релігія закона (служити Богу в надії на заплату).

§. 9. Чоловік стараєся зблизитися до божества, вийти з ним у зносини, в звязок: відвідуючи святі місця або й остаючися в них жити (гл. псалм LXXXIV); заводячи зносини з жерцями, затоплюючись в молитву, в читанє святих книг, в практики релігійні; пробуваючи в пості і покуті і відриваючись від усяких радощів та справ світських (аскетізм, Нірвана). Почитанє Бога зводиться на набожний спосіб життя.

§. 10. Чоловік хоче по просту виразити свої чутя, які його проймають зглядом божества.

Жертва стаєсь знаком і символом набожности і вдяки; молитва —

торжественним виразом побожного почуття, духової потреби; піст — знаком морального смутку; празники — проявом релігійного настрою і т. і. З того погляду знішня форма стає чимсь другорядним і перестає бути обов'язковою; вся суть річи — чутє. (Пророки жидівські VIII-го віку перед Христом, особливо Осія VI, 6; Ісаія I, 11 і дальш; Мат. V. 23—24, VI 5 і слід. 16 і слід.; погляд протестантів на те, що сама віра чинить праведним).

III. Почитанє внутрішнє, духове (Єванг. Йоана IV, 22—24).

§. 11. Почутя релігійні. Підданє під волю божу: уяглість (Йов I, 21; II, 10; фаталізм у мусулман); послушенство (Авраам, гл. Битія XII, 4 і д., Ісус в саду гетсе-манськім). Пошанованє всего, що боже (Ісход III, 5; Ісаія VI, 5 і

слід.; „procul profani“; пор. Мат. XVIII, 10; V, 34—37). Почуте гріха: теологія жидівська і християнська, гимни ведійські до Варуни, книга мертвих у Єгиптян, Маздеїзм перський. Вдяка у всіх народів, котрі чтять бога як подателя дібр матеріяльних або духових; вдячні жертви, приноси і т. п. Довіре (Авраам, Ілія, I Царств XVII; псалм XXIII; Негемія II, 20; Мат. VI, 25 і слід.; надія на перемогу духа (Єзекііл XXXVI, 1—15 і д.). Любов (Мойсей — друг божий; Мат. XXII, 37); любов сердечна: містики, св. Франц з Ассізі, братя моравські; огниста любов: посвячене себе для справи божої, ентузіазм релігійний, фанатизм. Жите моральне зливається в одно з житєм релігійним (пор. Филипес. IV, 8 і слід.)

III.

Божество серед людей (святі люде, люде релігійні, вчинки релігійні).

§. 1. Люде обдаровані надприродними силами, чудотворці. Мойсей (язви єгипетські), волхви. Єлисей, Ісус, Петро і Павло, після легенди. Аполлоній Тіанський, Симон волхв; святі католицькі, заклиначі духів, шарлатани.

§. 2. Представники божества. Воплочення: численні воплочення бога Вішну; Будда; Далай-Лама; „Слово сталося тілом“ (пор. I, §. 3). Жерці — посередники між божеством і людьми; типи жерців: Кальхас, Аарон, Амазія і т. і. Теократії; єрархія клиру католицького; цісар китайський; Мессія; Магді; Каліф; папа.

§. 3. Люде вітхнуті, пронятї духом божим; Небіім Самуїло-

вого храма („Саул во пророцїх“); пророки жидівські X-го — VII-го ст. перед Христом. (Амос VII, 12—25); Піфія; одур поетичний. Одушевлення: американські ревівали; танцюючі і ревучі дервіші і т. і. Оповіданє про схід св. Духа; „глаголанє язиками“.

§. 4. Майстри і артисти, що свою вміість одержали від богів. Всякі вмілости приписуються науці богів. Робітня Гефайста у Гомера (Іліяда XVIII, 410 і слід.); Аполлон і Музи — вчительки штук красних. Ковчег Ноя; майстри, що будували жидівську „скинію завіта“ (Ісход XXXI, 1—14). В середніх віках і ще й пізнійше всяку нову вміість або нове відкрите нераз приписували чортовій науці: Бернард Паліссі, Соломон де Ко і др.

§. 5. Товмачі божества

(відкриванє божої правди і божої волі).

а) Святі писателі. Автори і впорядчики святих книг: Веди, Кінгу, Зенд-Авести, Біблії, Корану; євангелисти канонічні. Догма о вітхненю. Писателі жидівські і християнські отці церкви. Письмо Боже (Даниїл V); чудні легенди про наданє десяти заповідей божих.

б) Праводавці релігійні: Солон, Лікурґ, Нума, Конфуцій, Ездра (10 заповідей, Тора).

в) Основники релігій: Лао-тсе, Мойсей, Павло, Сакія-Муні, Магомет; основники сект (Брайґем Юнг, основник мормонів).

г) Реформатори релігійні: Заратустра; пророки жидівські; король Йосія; Ісус; реформатори XVI-го віку. Будителі руху релігійного в наших часах: патер Гіа-

цінт, ліберальні протестанти, Чендер Сен.

§. 6. Герої релігійні (вчинки богатирські):

а) Борці господні: Немрод, Самсон убійця Філістинів, Йозуе, Ягеля, Давид і Голіят. Герої війни троянської. Хрестоносці. Великі інквізитори, кати єретиків; Лойоля. Меч Аллаха (Салядін). Сторонництва релігійні.

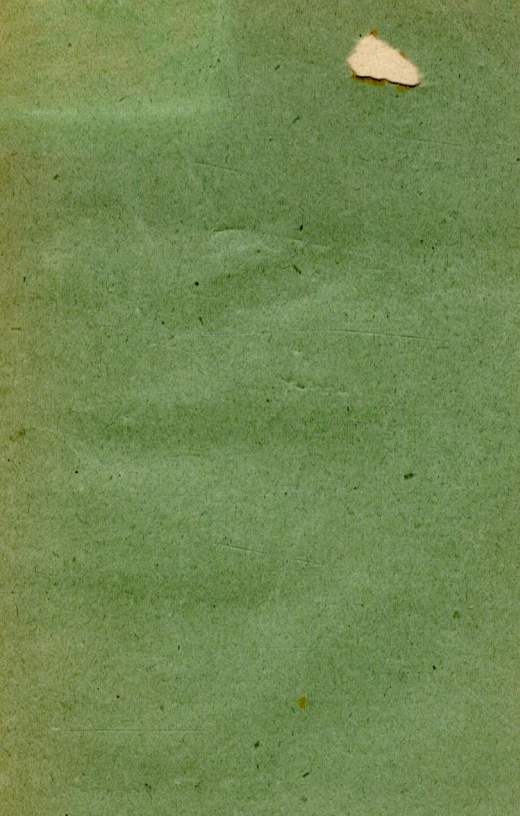
б) Героїзм терпіння: „слуга Ягве“ (Ісаія LIII), „євангеліє хреста“; мученики жидівські; мученики християнські (св. Степан, Полікарп, Лаврентій, Сабастіян; Савонароля, Іван Гус і т. і.). Мученики свободи і науки (Джіордано Бруно і др.)

в) „Робітники божі“: Геракль, Павло (II Кор. XI, 22 і слід.); сестри милосердя; св. Вінкентій а Paulo; Єлисавета Фрай; місс Найтінгель; сучасна філантропія.

г) Аскети. Добровільне вбожество і покута: Назореї, Ессейці, монахи, ісповідники; св. Симеон стовпник; пустинники, св. Антоній. Вестальки. Аскети Буддизму. Дєрвіші. Скопці.

§. 7. Важні вчинки, вітхнені причинами релігійними. Війни релігійні: „війни Ягве“; війна тридцятилітна; війни релігійні у Франції; Гугеноти. Хрестові походи. Ширенє християнства огнем і мечем: Карло Великий; ширенє ісламу таким самим способом: Омар і каліфи. Ширенє релігій сумирним способом: місії вишні і внутрішні (пієтизм німецький; Low-church в Англії; дивовижні форми пропаганди американської). Увільненє невольників (Теодор Паркер).

34.572

ф III Д-7

В кінтарни Ставропі

замовляти слідуючі видання:

Іван Франко, Захаръ Беркутъ повість істо- рична, ціна	1 зр. 30 кр.
— Воа Constrictor, повість	50 "
— На дні, повість	20 "
— Жьноча цеволя въ пѣсняхъ нар.	35 "
— З вершин і низин	50 "
— Гава (вид. „Просвѣты“)	10 "
— Нашй коляды	20 "

Наукова бібліотека:

1. Історія філософії, ч. перша	30 "
2. М. Павлик. Читальні	50 "

Літературно-наукова бібліотека:

1. Перебендя Т. Шевченка, з перед- нім словом І. Франка	10 "
2. 4. Австро-руські спомини М. Дра- гоманова	20 "
3. Смерть Каїна, легенда Ів. Франка	10 "
5. З історії публ. вихованя в су- часній Европі	10 "

M. Dragomanow, Z dziejów libe- ralizmu w Rosji	30 "
---	------

В. Сивенький Герострат, монолог у 3 сценах	1 "
---	-----

М. Павлик і Ів. Франко, Народ, часопись 2-тижнева, політична і науково-літературна, ціна пред- платна річно 4 зр., щорічно 2 зр., чвертьрічно 1 зр. кождий н-р поодинокі	20 "
---	------

И34572

Ф $\frac{\text{III}}{\text{II}}$
27 21

Літературно-наукова бібліотека.

Книжка 5.

З історії публичного виховання
в сучасній Європі.

Ціна 10 кр.

Накладом Івана Франка.

ЛЬВІВ.

З друкарні Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Геднарського.
1890.